

VEKERDI LÁSZLÓ

„Esött a hó, éngöm bélepött”

EMLÉKEZÉS FÜLEP LAJOSRA

Mit szólna vajon a centenáriumi cikkek sorakozásához az emlékezésektől és ünneplésektől mindig annyira tartózkodó, sőt viszolygó Fülep? Ki merne emelt fővel megállni szigorú tekintete előtt, tudván, hogy a divatos évfordulósdit mennyire megvetette? Ő maga, ha élete vége felé hivatali tisztje vagy helyzete valami effélére kényszerítette, a megemlékezés ürügyén rendszerint bírált eleveneket és holtakat. Leonardo ürügyén például fölróttta a kornak, hogy nem építette fel, meg sem próbálta felépíteni azt a Parthenont, amihez a Cenacolo timpanonul készült, amin a Cenacolo timpanonként otthonra találhatott volna. És nem is csupán a váltig ünnepelt „Hochrenaissance”-ot marasztalja el, hiszen építészet és közösség tragikus szétválásának ma legalább annyira aktuális gyötrelmeit elemzi és állítja pellengérré. Hasonlóképpen, Rembrandtra emlékezve, napjaink fejére olvassa a „Verdinglichung” rezignált vagy letagadott elfogadását; *nekünk* hányja szemünkre a beletörődést szinte fátumként tekintett eldologiasodásunkba, egész társadalmunk progresszív embertelenülésébe. Ugyanebből a szempontból, a nélkülözhetetlen emberség szempontjából kéri számon rajtunk Derkovits ürügyén szocializmusunk milyenségét. „Az emberek testvérisége nem frázis köztük, hanem igazság és az emberi lét nemessége fénylik munkától megkeményedett alakjukról” idézi Marxot, és: „ez a szocializmus még nem valósult meg” — olvassa kérlelhetetlenül a fejünkre. A szigorú ítéletet a globális felelősség indokolja és fokozza: „Ha a szocializmus már világméretű történeti mozgássá nőtt, akkor nemcsak a szocializmus és népei, akkor az emberiség ügye, hogy milyen a szocializmus.” Adyra emlékezve nem fél hangsúlyozni, meghatódottan mély érzellemmel és együttérzéssel ábrázolni Ady eredendő és egzisztenciális magyarságát, amitől évtizedek gondos filológiai munkája és ünnepi beszédek áradata igyekezett őt tisztára mosni.

*

Minden évforduló ürügyén, minden emlékezés alkalmából felrött tehát Fülep valamit; mulasztásokra, hibákra, bűnökre figyelmeztetett. Az ő felfogásában úgylehet éppen ez a nyugtalanítás volt az évfordulók értelme. „Mond meg, mi nyugtalanít, megmondom, mi vagy” írja egy Timár Árpád által talált és közreadott (metafizikát és lírát egybeolvasztó) töredékében; s mintha szüntelen nyugtalanításával arra törekedne, hogy végül többnek láthasson minket annál, aminek hatalmas valóságglátásával látni kényszerül.

Tán ez a szándék mozgatta már első híres művészinterjúit, amik egyike miatt Jászai Mari — akit erélye miatt „Mari Bácsi”-nak becéztek a pesti művészvilágban —, bortal kutatta a kávéházakban, s amelyek miatt végül Firenzébe „számúzte” a honi művészeti és társadalmi elit. A nyugtalanítás, a felelősségbresztés később is úgyszólván minden írásában megtalálható, legáltalábbis azokban, amiket fényes firenzei éveit után újra itthon írt. És talán éppen ebben, éppen ezért különbözik annyira ez az itthoni Fülep a firenzeitől.

Firenze tündöklő éve alatt a fiatal filozófust elsősorban a művészet feladatának megértésére sarkallta eredendő nyugtalansága; itthon azonban a művészetfilozófus — elébb tán magának is észrevétlenül — óhatatlanul társadalomfilozófussá változott, s ezen túl a művészet jelenlétét és jelentését is ebből a keményebb feltételrendszerből vizsgálta. Ennek a nagy változásnak a nyitánya és első teljes dokumentuma a *Magyar Művészet*, de ugyanebben a szellemben ugyanide sorolhatók az ez idő tájt íródott *Dante*-, *Ariosto*-, *Machiavelli*-, *Tasso*-tanulmányok is. Mindezekben az írásokban ugyanis egy érzékeny korrelációs-rendszer működését és hibáit vizsgálta Fülep, egy korrelációs-rendszerét, amelynek akkor még nem írta fel minden tagját explicite, de implicite már ezekben a korai írásokban is számolt majdnem mindegyikkel. Mert a *Magyar Művészet*ben sem csupán „nemzeti” és „egyetemes” annyiszor emlegetett korrelációjáról van szó; ott lüktet már ebben a ragyogóan titokzatos kicsi könyvben is egyén és közösség, szellem és hatalom, gondolat és tett, függetlenség és felelőség, szabadság és lehetőség feltételpárosainak egész érzékeny és hihetetlenül sérülékeny dinamikája. Épp ebből a szempontból annyira nélkülözhetetlenek a *Magyar Művészet* olvasásához a nagy *Dante*-, *Ariostot*-, *Machiavelli*-, *Tasso*-tanulmányok: Fülep ezekben explicite is kibontja a fenti feltételrendszer egyik-másik tagjának dinamikáját, ami azután a *Magyar művészet*re visszavetítve hirtelen megnöveli a nemzeti — egyetemes korreláció sugárzását. A kiegyezései és millenárius építészeti procós sivársága például akkor érthető meg a maga teljes jelentőségében, ha Dantétől Tassóig követjük a szellem fokozatos behódolását a hatalomnak, míg „minden vonalon megadás, az adott viszonyokba beletörődés, sőt szívesörömmel hozzájuk alkalmazkodás” oltja ki az emberekből még nyomait is annak a hatalmas szenvedélynek, mely egykor Dante lelkében lobogott hazája iránt.

Ennek a lobogásnak a hiánya okozza a kiegyezései és millenárius paloták mérhetetlen sivárságát, ezért nincsen semmi közük se magyarsághoz, se építészethez. „Dante, a bukott és számúzott politikus büszkén vághatja hazája szemébe, hogy az ő hazája mindenütt ott van, ahol az Isten napja süt s a csillagok ragyognak; ő ha bukik, fölfelé bukik, szűk hazájából a mindenségbe, Firenzéből az istenségbe; de még ide is magával viszi hazája emlékéit; mikor oly magasan jár, hogy az egész föld nevetséges kis golyóbisznak látszik, olyan szenvedéllyel beszél hazája ellen, ahogy csak az teszi, aki nagyon szereti; s a nyolcadik égben eszébe jut — ki nem érzi a csukló sírást s a keserűen elnyelt könnyeket e szavakban — a »bello ovile ov'io dormii angello« (a szép akol, hol báránként szunnyadtam). Tassónál mindebből semmi sincs.” Mutatis mutandis: a kiegyezései és millenárius épületekben mindebből semmi sincs. De van ciráda, álmonumentalitás, álgótika, álromantika, álrenaissance. A szellem behódolása a hatalomnak. Nern arra biztat: a nagy nyugtalanító, hogy romboljuk le ezeket a hitvány épületeket; a szellem soha, semmilyen formában nem egyeztethető össze rombolással. Az el-

lenben mégiscsak elgondolkoztató, hogy ezek a tákolmányok mégcsak nem is nyugtalanítanak. Holott egy nép életében ugyanolyan fontos a „bello ovile”, mint az egyénében. A magyar művészettörténet-írás és a honi művészeti kritika nagy mulasztását Fülep éppen abban látja, hogy soha még csak meg sem próbálta megkeresni, süha mégcsak meg se látta ezt a „szép aklot”. Pedig ott ragyog — figyelmeztetett ismételten, nyomatékka Fülep — román kori templomainkon, a kicsi falusiakon tán méginkább, mint a néhány megmaradt nagy nemzeti és apátsági templomon. Az utóbbiak szükségképpen jobban igazodnak nemzetközi normákhoz, a falusi templomocskákon ellenben a népdalok tisztaságával tündököl a közösség formateremtő ereje, egy művészi, tehát társadalmi szándék, amelyhez — tetszett, nem tetszett — alkalmazkodnia kellett a hatalomnak. „A mi öklömnny egregyi templomocskánk — mondotta akadémiai székfoglalójában, 1950-ben —, ahogy a térbe van állítva és csöppségében is az egész vidéket dominálja, valami olyat fejez ki, amit csak ebben a népi formában, ebben az egyszerűségben, közvetlenségben, ebben a hallatlan természetességben lehet. Átformál, fölemel, s magával együtt remekművé tesz egy egész vidéket, akárcsak a segestai görög templom a maga környezetét. Ezt mutassa meg nekünk a magyar művészettörténelem, tanítson meg elevenen viszonyulni múltunk művészetéhez, tanítson meg érteni, szeretni, abban gyönyörködni tudni, amink van, nem sovizmusból — a magunké megbecsülése nem sovinizmus —, hanem mert semmi más se pótolhatja üzenetét.” Huszonöt év múltán, az 1975-ös Fülep-szimposiumon Marosi Ernő summázta, hogy mit valósított meg a művészettörténet-írás Fülep javaslataiból. Megállapította, hogy csupán a „magyar” és „magyarországi” művészet megkülönböztetését vette át, s még ez is „inkább csak szóhasználat maradt taktikus, tapintatos kompromisszum, amely mögül elmaradt a nemzeti művészettörténet olyan kérdéseinek meggondolása, amilyenekkel Fülep foglalkozott székfoglalójában. „Kétségkívül, a műemlékvédelem — részben épp Fülep unszolására — számos falusi templomocskát megmentett és hozzáférhetővé tett; a népi építészet egy-két remekét is sikerült skanzenben vagy tájházként megőrizni; szép eredményeket ért el a kutatás a honi klasszicizmus vagy az egyházi iparművészet történetének föltárásában, a topográfia is közeledett tán itt-ott Fülep említett szóhasználatához, de az a művészettörténeti honfoglalás, amire Fülep vágyott s aminek első tisztázó lépéseit megtette, nem folytatódott. Elmaradt vagy alig indult el a művészeti kultúra általánosságának az a föltására, amit Fülep a munka *sine qua non*-jaként jelölt meg. Máig az a legtöbb erről, amit ő leírt: „Ahol olyan falusi templomok épültek, mint a román korban a Balaton környékiek, s amilyen az ásatások tanúsága szerint az Alföldön is bőven lehetett, olyanok, mint az egregyi, mánfai, őraljaboldogfalvi, csempezkopácsi, börzsönyi, szási, simai, tarnaszentmáriai, tótlaki, turnicsei, veleméri, amilyenek a gótika kisebb számú emlékei, ott viruló kultúrának kellett lennie. A renaissance nemcsak importált udvari művészet, a Felvidéken, Erdélyben a nemesesség, a polgárság, a köznép rétegében sokáig él nyomokban akkor is, amikor másutt egészen elmúlt; a »virágos renaissance« hagyománya a nép kezén olyanokat is produkál, mint székely falvak egész utcáinak kapusora, a maga nemében olyan tökéletes művészet, mint a népdal a nagy zeneszerzők nagy művei mellett. Még az egészen más körülmények közt importált barokk is a vidéki kúriákon, falusi házakon sajátosan magyarországiává akklimatizálódik. Az empire a kúriákon és parasztházakon szinte nemzeti stílussá válik.” Ki kell hát keresni, mi a magyarság része ebben az egész hatalmas művészeti

anyagban. „Nem elég tudnunk, mit csináltak itt a Maulbertschek, azt kell végre tudnunk, mit csinált a magyarság s benne a magyar nép.” Művészet-történet és etnográfia eleven kooperációját képzelte el Fülep, ami egész szemléletünket megváltoztatná. „Stílust csak kiemelkedő művekben értékelni — *contradictio in adiecto*. A stílus az egész közösség nyelve.” Ennek a nyelvnek a jelentését fejtegette Fülep már a *Magyar Művészetben*. A könyv második, 1971-es kiadásához 1970-ben írt előszavában — Lechner meg nem valósult, de elképzelhető városstílusának az érzékeltetésére — példákkal illusztrálta ezt a tézisé, két irányban is. Először felszólít, hogy próbáljunk meg „egész Lechner-várost vagy városrészt, utcákat, tereket elképzelni, minden épületet a stílus egységében, de az épületnegyedek gazdag változatosságában, micsoda tündéri városrész volna!” S aztán végigjárja a kísérlet másik, ellenkező irányú útját: a képzeletből a valóságba: „Nagyobb diákkoromban — írja — a nyarakat Erdély székely vidékén töltve jól megnéztem a házakat s az itt-ott elvétve látható, faragott, festett kapukat, kerítéseket; egész utcányit vagy falunyit nem láttam belőlük, de eljátszottam a gondolat-tal, milyen lehet egy nagyobb egész. A század első tizedének második felében, már Firenzéből hazalátogatva és a régi városokat ismerve részem volt benne, Székelyudvarhely környékén a székely falvakban jártomban, végig a maguk építette tornácos, filagóriás házak, maguk faragta, festett kapuk, kerítések sorai között szerényebb skálán, kisebb arányok és igények fokán ugyanezt éltem meg: a végig egységes stílus és változatait nem lehetett megenni, nem lehetett betelni velük, mind ugyanolyan volt és mind más, és mikor sajnálatomra meg kellett válnom tőlük, nem tudtam mást mondani, mint: ennél szebb már ne is legyen semmi.”

Azaz Fülep tézisében nem arról a művészetszociológiai közheyről van szó, hogy minden művészet az őt létrehozó közösségről árulkodik, több-kevesebb áttétellel tükrözi a művészetet létrehozó társadalmat. Nem efféle befejezett tényekről beszél Fülep. Ő a stílus megunthatatlan változataiban, az alkotás eleven folyamatában véli tetten érhetőnek a művészetet, mintegy állandó teremtésben, alkotás és megértés szüntelen, egymást irányító és korigáló dinamizmusában: „Sem az alkotónak, sem a felfogónak tárgya nem »kész« sohase úgy, mint a használati tárgy — mindig megérteni, tehát elképzelni kell jelentéseit, amiknek nincs meghatározó, véges számuk. Sőt általában az egész emberi létnek alapvető kategóriája, kezdete (logikai és történeti kezdete) — nem mondom »a« kezdete, ilyen nincs, *egyik* kezdete — a kísérlet, mindkét jelentésében: a *temptatio* (tentatio), tentamen: próba, megpróbálás, lehetőségek kítapogatása tettel vagy gondolatban; és az *experimentum*, a kipróbálás, a kiderítés, a bizonyítás kísérlete jelentésében (az ősember kísérletezésétől a tudományos kísérletig, mely az előzőnek csak mód-szeres és kiszélesített folytatása).”

A ketős értelmű kísérlet nyitottsága és befejezhetetlensége kapcsolja tehát a művészetet a közösséghez, melynek magának is vállalnia kell ember-voltunk eme alapvető kritériumát ahhoz, hogy művészete lehessen. Bezárkózott, egyedeire darabolódott, kísérletezéstől elrettentett, megfegyvelmezett, politikai és katonai kordában tartott társadalmaknak nincs művészete. „A stílust is változatai éltetik; a teljesen azonos megöli.” A művészet létevel vagy nemlétével, stílusával, a variációk eleven gazdagságával mindig és szükségképpen értékítélet is, a vele élő közösség megméri általa emberségében, függetlenségében, felelőségében, szabadságában, egyenlőségében, lehetőségében.

A művészet jelenlétével és hiányával egyaránt kísérletre sarkall, ítélkezik, tiltakozik. Fakadhat tehát művészet művészetet nem értő, nem igénylő, művészetellenes közegben is: a *Majális*, Izsó Miklós *Tánca*, vagy Lechner építészete éppen ezt demonstrálja. A művésznek nem fátuma, hogy beletördjék környezete követelményeibe. A lehetőségek tekintetében azonban igen nagy a különbség építészet s egyéb képzőművészet között, az építészet sorsa és története egészen másképp függ a társadalomtól, mint a szobrászaté és a festészeté.

Fülepnek úgyszólván indulása pillanatában pompásan bizonyította már ezt Cézanne; egyáltalában Cézanne nyitotta fel a szemét a művészet történeti kérdéseire. S tán ez az indulás is determinálta, hogy egész életében elválaszthatatlannak tekintette azután a jelen művészetét s a művészet történetét; kritika és történeti megértés kölcsönösen erősítette egymást megfontolásai-ban és ítéleteiben. A *Célszerűség és művészet az építészetben* diagnózisa ettől a jelennel együtt látott múlttól kapja a végleges elmúlás félelmetes távlatát, de éppen így, a folytatás lehetetlenségének megértésével nyitja meg Fülep az építőművészet előtt egy majdani újrakezdés lehetőségét. Addig is legyen azonban az épület — hangsúlyozza — használati tárgy, ilyenként a lehető legjobb; az építészet ismerje fel művészet és célszerűség elválását és alkalmazkodjék hozzá. „A barbarizmus tényén nem változtathat, ugyanakkor megértheti, tudomásul veheti, s a maga igazi mivoltában hamisítás nélkül helyére teheti az elválás tényét. Nincs mit tenni, mint tűrhető állapotot teremteni, és megférfni vele, s — úgy ahogy lehet — mégis a szellem javára használni. Ez, mint láttuk, nem művészetté kendőzése annak, ami nem arra való; valamit *nem* tenni, az is szellemi tett.” Mert „festeni lehetett Cézanne módjára, aki a társadalomból jóformán kiszakadva ült le a szabadban »motif«-jai elé, vagy kísérletezett »étude«-jein műterme magányában; házakat, városokat így építeni nem lehet”. Célszerűség és művészet szétválásán az építészet nem segíthet, az egész kort gyötrő provizorikusságot meg nem szüntetheti. De tudomásul veheti. „Kategoriális meghatározottságot a szellem csak tudomásul vehet, helyére utalhatja az intelligibilis világban, s szabályozhatja működését a reális világban.” Az új építőművészet megszületéséhez, célszerűség és művészet újraegyesüléséhez új közösség szükséges. Ezért kívánta Fülep a felszabadulás után Budapest újjáépítését közösség és kultúra újjáteremtésére alapozni. Pusztába kiáltott szóként hangzottak követelményei, természetesen; nagy gondolkozók utópiáit nem szokták respektálni az illetékesek. Am ingatag hatalmi egyensúlyában rettegéssel tartósított világunkban lehetetlen föl nem ismerni a Fülep-diagnosztizálta provizorikusság jellegzetességeit. Mit tehet itt az építészet? Fölismerheti a kényszereket, differenciálhat, s nem próbálja művészetté kendőzni azt, ami soha nem lehet az. „Valamit *nem* tenni, az is szellemi tett.”

De valamit nem tenni iszonyú felelőtlenség, galád bűn is lehet, s Fülep hosszú élete során, különböző körülmények közepette, ismételten bizonyította ezt is. A valamit nem tenni és a tenni dinamikája tagolja tán éppen életét exodusokra és részvételekre, beszédes hallgatásokra és bátor kiállásokra. Efféle kiállítás volt már a *Magyar Művészet* is; egyszerűre valamiért és valami ellen; csírájában benne volt már egész későbbi küzdelme, egész szívós majdnem szélmalom harca a magyar művészetért és művelődésért. Azért majdnem szélmalom harca, mert egyetlen esetben, Csontváry esetében megadatott éreznie a győzelem örömét, legalábbis időlegesen. A székesfehérvári Csontváry-kiállítás meglepő közönségsikere valósággal elragadta a szigorú kriti-

kust; de nem saját proféciájának betöltét ünnepelte benne, hanem a kivételes jelenséget: a századunkban szinte törvényszerűen kitagadott művészet és közösség újratalálkozását. Mert ahogy soha nem volt újdonság — ahogyan ő szakkifejezésként mondotta: „abszolút *nóvum*” — a történelemben művészet és közösség múlt században kezdődő szétválása, ugyanolyan *nóvum* Csontváry esetében találkozásuk; Fülep hallatlan jelentőségű jelnek ítélte, s úgylehet életében először jókedvű bizakodással tekintett a jövőbe. Innét a híres Csontváry-interjú Fülepnél szokatlanul derűs színei; innét a remény, hogy nép, amely szakértő fanyalgás és hivatalos elvárások ellenére Csontváry művészetében így önmagára talál, nem bizonyulhat méltatlannak a jövőre. Szellemi honfoglalás jeleként értékelte Fülep Csontváry sikerét. „Mi is ez tulajdonképpen, mi történik most szemünk láttára? Minden akadályt legyőzve — mert volt bőven! — a mi népünk most birtokába veszi egy példátlan nagy értékét, Csontváryt, mint ahogy birtokába vette József Attilát, utána Bartókot, de inkább, mint Bartókot, mert József Attilát kiadták, propagálták 45 után, Bartókot azonban sokáig szégyellték, dugdosták, kényszeredetten ritkán engedték játszani, ugyanakkor, amikor a közönség tombolt lelkesedésében, és nincs mit szépítgetni rajta, így van, valósággal kiharcolta, kiverelkedte magának Bartókot. Nos hát, ugyanezt teszi most Csontváryval. Ilyen szellemi honfoglalás folyik most Budapeستől 70 kilométerre.” Ez a szellemi honfoglalás magyarázza az interjú szokatlanul széles horizontjait, ezért vázolja Fülep néhány sűrített mondatban a művészet egész történetét, Lasciaux-tól az álművészetekbe való hanyatláson át a modernek nagy tisztogatózásáig; ezért előlegezi az őt akkoriban foglalkoztató filozófiai summázásból a művészetek saját külön logikáját. A maga páratlan tekintélyével, még ellenfelei által sem vitatott kompetenciájával siet megtagadni Fülep a közönség spontán ítéletét. Tán azt is remélte, hogy itt végre sikerül elérnie azt, ami Izsó Miklós vagy Lechner esetében nyilvánvalóan nem sikerült; sikerül talán reádöbentenie közönségét és szakembereket önnön értékeink felismerésének s megbecsülésének fontosságára. De milyen keserűen kell kommentálnia alig néhány év múltán a *Marokkói tanító* végleges elpusztítását, s milyen aggodalommal kell szót emeljen a még tönkre nem ment vagy tönkre nem tett képekért! De vajon ma alaptalan lehetne-e végre Fülep aggodalma? Nem fenyegeti-e többé avatatlan restaurálás — és itt nyilvánvalóan mindenki avatatlan, aki évekig nem *külön* erre a feladatra készült — a többi képeket? Megfelelő-e minden tekintetben a jelenlegi elhelyezés? Megszüntek-e a raktározás és a szállítgatás halálos veszedelmei? És — mert Fülep szellemében ez a leglényegesebb — folytatódott-e a szellemi honfoglalás? Ne áltassuk magunkat, legalább évfordulója alkalmából ne áltassuk magunkat: egyik kérdésre sem válaszolhatunk megnyugtatóan. Mi több: márcsák nem is nyugtalanokunk miattuk. Ki törődik vele, hogy látható-e Csontváry *minden* műve értékének megfelelő biztonságban egyetlen helyen, s hogy ez a hely afféle nemzeti Parthenon legyen; ki törődik vele, hogy a köztereinket és középületeinket elárasztó plasztikákon — legyenek amúgy türhetők vagy szörnyűek — lassan még a nyoma is kivész az Izsóból eredeztethető és Medgyessyben folytatódó magyar szobrászatnak? Szinte valami öröm érezhető, hogy a nagy nyugtalanító lehunyta végre szigorú szemét; nyugalom, jöjjön el a te országod! De vigyázzunk: nyugtalanítók nélkül könnyen elérkezhetünk egy ponthoz, ahol már nem dönthető el többé, hogy a nyugalom a magabiztos élet jele, vagy a halálé.

Ezt látta mindenkinél élesebben Fülep, ezért lépett tőle szokatlan akti-

vitással sorompóba az egyke ügyében. Mert ő ebben nem a magyarság egyik nagy gondját látta; ő itt élet-halál kérdését gyanította, amit nem lehet a népesedési statisztikákra korlátozni. Az egyke néki egy egész nép látens halálraszántóságának manifeszt tünete volt. A látható csúcs, ami alatt Fülep mindenki másnál, még Illyésnél és Némethnél is nagyobbak becsülté, veszélyesebbnek ítélte a mélyben meghúzódó jéghegyet. A zengővárkonyi pap a Nemzeti Szocialista Birodalom árnyékában és a milliós dunántúli németiség szorításában úgy látta, azt látta meg, hogy a magyarság ott, azokon a gyönyörű tájakon földadta a küzdelmet, lemondott a jövődőről, lemondott az életről. A népesedési mutatók a változó körülmények függvényében — például az elszegényedéstől való félelem miatt — változhatnak; csökkenő népesedési ráta önmagában nem mindenütt és nem föltétlenül jelez veszedelmet, az egyke esetében azonban egészen másról van szó. Az egyke azt jelzi, hogy a nép beletörődött a megváltoztathatatlannak érzett elmúlásba. Az egyke a halál nyugalma, a közösség már-már irreverzibilis öregedésének, tudattalan haláltudatának jele. Ennek megfelelően alakul át egész erkölce, a szokások egész rendje. Ez az erkölcsi változás az alap. A kollektív halál etikája szemszögéből azután már nyilvánvaló, hogy szegyen, sőt bűn a több gyermek, nyilvánvaló a család eltorzulása szélsőségesen életellenes irányba, a „vöül venni” szokásától a fiatalasszonyok „megnevelésén” át a terméketlenség valószínű szimbólumaiként tekintett vén banyák fekete grasszálásáig. „Betetőzése az egész egykés világnak, hogy benne egyenesen megfordul az erkölcsi értékskála. Nem az a bűnös, aki magzatát elhajtja, hanem aki megtartja. Erkölcstelen gyalázatosnak, patkányfajzatnak és nyomdafestéket nem tűró mi mindennek mondják el azt a nőt, aki másodszor is fogam, s idejében nem segít a baján; és addig üldözik, amíg megteszi — ha belehal is. Ha nem hal bele, csak megnyomorodik, dologra képtelenné válik, pokollá tesz az életét, s elüldözik a háztól. A férj hallgat, az anyós parancsol, aki a házban s a birtokon uralkodik, és vigyáz az örökösödés rendjére... Ha akárhány szeretőt tart is az asszony, nem olyan szegyen, mint a második gyerek.” Fülep a statisztika adatai mögött egy egész világfelfogást látott, a terméketlenség ördögi etikáját, s elsősorban ezt próbálta megérteni, ez ellen kívánt küzdeni, ez ellen próbált mozgósítani.

Nem mintha lebecsülte volna a gazdasági és politikai intézkedések jelentőségét; ennél sokkal realistább volt ő mindig. De önmagukban az ilyen intézkedéseket sohasem vélte elegendőnek. Ahol egy egész szokásrend, ahol egy világfelfogás nyűgözi a lelkeket, ott igazán hatásos csak ennek a megváltozása lehet. Megvannak persze ennek a változásnak a maga gazdasági és politikai feltételei is, de gazdaság és politika — bármily fontosak — részei csupán a teljes életnek, amely ezernyi s gyakran láthatatlan szálon szövődve szervezi az emberi kapcsolatokat, s teszi elviselhetővé vagy elviselhetetlenné, boldoggá vagy boldogtalanná, életessé vagy halálossá. „Idealista” lett volna, mint olykor még hívei és értői is hiszik? Ellenkezőleg, cseppentett realizmus ez, s inkább a „realisták” álláspontja nevezhető valamiféle demográfiai idealizmusnak. Fülep különben pontokban is felsorolta az egyke elleni teendőket, s ezek közt nagyon fontos szerepet juttatott hatásos gazdasági és politikai intézkedéseknek. Szükségesnek, de nem elegendőnek tartotta ezeket. Figyelmeztetett, hogy ezek az intézkedések önmagukban, még ha oly tökéletesek és hatásosak lennének is, amilyenek a dolgok természete miatt soha nem lehetnek, nem fognak segíteni. Ezért nem szabad megfélemlíteni arról a többletről, ami az ilyen intézkedéseket igazán aktíválhatja, ami óhatatlan gyenge-

ségeiket kompenzálhatja. A telepítéseket, a nagybirtokok radikális felosztását, a sokgyermekeseknek juttatott kedvezményeket Fülep is elengedhetetlenül szükségesnek látta, s valósággal gyakorlati közgazdásszá képezte magát, hogy a mindennapi élet szintjéig megkereshesse a javítási lehetőségeket. De látta azt is, hogy mindez önmagában nem elég. Az is szükséges, hogy háborítatlanul és fenyegetéstől mentesen otthon érezhesse magát apái földjén ez a nép, hogy maga intézhesse dolgait, hogy munkája nyomán a jobbuló élet táguló köreit lássa megnyílni maga előtt, hogy akadálytalanul művelődhesék, hogy kellően megbecsültessek. Fülep valódi új honfoglalást követelt, anyagi és szellemi téren egyaránt. „Nincs az a revízió — írta a legnagyobb irredenta idején — mely fönmaradásunkat, nemzeti önállóságunkat biztosítani tudná gyökeres belső megújulás, ennek az országnak új alapokon való fölépítése nélkül. Vagy így marad itt minden, ahogy van, s akkor majd végeznek idegen erők rólunk, nélkülünk. Vagy — s nem fogják itt az életet csirájában megfojtani, nem kell dolgozni akaróknak idegenbe vándorolni, alföldi földmunkásoknak a Teleki tér kövén alamizsnát lesni — megváltozik minden, nem ez vagy amaz a dolog, nem ez vagy az a részlet, hanem a szó teljes értelmében: minden. A részleteket csak az egészben lehet dűlőre vinni, enélkül a velük való vívódás — amelyet ma is látunk — csak halálos idővesztetést, megoldásuk az egész nélkül céltalan, jövőtlen.”

Azóta minden megváltozott, ám a demográfiai fenyegetettség, ha ma formában is, megmaradt. Fekete Gyula és Varga Domokos kellőképpen förtárták hogyan, s miért; lassan és tétován intézkedések is születtek a korrigálás szándékával; a *gyes* például a maga idejében határozottan segített. De a születésszám akkori kicsi emelkedése — amit a közelműltban a sajtó és az egész tömegkommunikációs hálózat nem röstelt demográfiai „hullám”-ként emlegetni, sőt hibáztatni — csepp volt a tengerbe: Magyarország népessége lassan fogyni kezd, s ez a fogyás az ezredfordulóig immár elkerülhetetlenül és gyorsuló ütemben fog folytatódni. Az ezredfordulóra a derűlátóbb becslések szerint is úgy 20—30 ezerrel, valószínűbb azonban, hogy néhány száz-ezerrel kevesebben fognak itt élni, mint ma. S ami még sokkal nagyobb baj: a népesség el fog öregedni: a 0—14 éves gyermekek korcsoportja még a legoptimistább becslések szerint is több száz-ezerrel csökkenni fog. S ha addig nem történik valami, ha nem áll meg a fogyás, a folyamat katasztrófális következményekkel járhat, Fekete Gyula számtalanszor és Fülephez méltó szenvedéllyel figyelmeztetett rá. A német hübrisz rémét ugyan elárította fejünk felől a történelem, de növekvő népsűrűségű területek közé ékelődve egy folyamatosan csökkenő népsűrűségű kis ország — figyelmeztet rá Fekete Gyula — robbanékony feszültségeket gerjeszthet. „Korlátoltság volna azt remélni, hogy ez a vákuum nagyobb távlatban nem rejt olyan veszedelmeket, amelyek egy végképp elöregedett, évtizedről évtizedre fogyatkozó nép létél, fennmaradását is kérdéssé teszik.”

Ma úgy lehet hasonlíthatatlanul kedvezőbbek a társadalmi lehetőségek a folyamat megállítására és megfordítására, mint Fülep és Illyés idejében, de a kollektív nemtörődömség, a furcsa társadalmi tájékozatlanság ugyanakkora. A nagy nyugtalanító is leginkább e miatt háborgott a maga korában: „Csodálatos, de úgy van, ebben az országban tömérdeken nem tudják, mi történik — mi történik az orruk előtt, néző, de nem látó szemüktől arasznyira...” S amikor aztán őt s a *Nyugatban* megjelent *Pusztulás* után Illyést is „sötétlenlátással” és „nacionalista izgatás”-sal vádolták a látni nem akarók, haragos méltósággal válaszolta nekik, „hogy maga a nép mondta ki és mondja ki

a szentenciát, maga a nép tudja, vallja, *belenyugodva* vallja a maga pusztulását. (Tudják ezt, akik vitázni akarnak?) ... Nyíltan mondja, hogy elpusztul, s nem bánja. Ami paradoxon az egyénről, hogy akkor hal meg, mikor belenyugszik, igazság a népről. Külső erők az ókorban elpusztíthatott népet, ma már (vagy ma még) nem; a halálba beletörődés: igen.”

Lent magát megadó pusztulás, fent önelégült közöny, s az ország hangos nemzeti jelszók és magyarkodás közepette halad a demográfiai katasztrófa felé. Így látta Fülep. S a harmincas évek közepén, az induló *Válaszban* cáfolhatatlan logikájú cikkben szigorú szavakkal összegezte ezt a látását.

Csűrös Miklós figyelt fel a *Nemzeti öncélúság* című nagy tanulmány jelentőségére, s elemezte közvetlen összefüggését az egykeírásokkal a távolabbi kapcsolatát a *Magyar Művészet* alapkategóriáival. „Mi a magyar, Nyugathoz vagy Kelethez tartozik, netán közvetítő a kettő között, keresztény-e vagy pogány, mennyi és milyen hatást »egészséges« átvennie Nyugatról: a harmincas évek divatos kérdéseit veszi sorra és divatos válaszait zúzza szét Fülep, leleplezve az egész problémafölvetés ingatagságát.” Kikezdehetetlen érveléssel bírálja azt a kritikátlanságot, „amely »kivonja magát az értékek fóruma alól«, s a dolgokat tudománytalanul, szubjektívvisztikusan »eleve megkonstruált nemzeti jelleghez való viszonyuk« alapján ítéli meg. A fajelmélet, fajvédelem, nemzeti öncélúság jelszavairól nemcsak azt közli, hogy német importcikk, hanem önmagukban vett gyöngeségüket és az általuk okozott zűrzavart is megmutatja; »a nemzetinek kiélézését, mindenek fölé helyezését célzó elméletek éppen a nemzetet homályosítják el.«” Látja Csűrös jól azt a páratlan mentalitástörténeti megalapozást is, ahogyan Fülep a korabeli Magyarország nyavalyáit a kiegyezéssel szellemiségéből eredezteti; látja jól, s méltán csodálkozik, hogy ez a Széchenyi Nagy Szatirájához fogható tanulmány milyen kevéssé visszhangzott. De talán mégis inkább, mint Csűrös gondolja, hiszen Bibó *Zsákutcás magyar történelme* sok tekintetben a *Nemzeti öncélúság* nagy gondolatömbjeit bontja ki és folytatja, Németh László Széchenyi-könyvében s aztán egész vásárhelyi tanárkodása idején ugyanazzal a szenvedéllyel és a Fülep-meghatározta értelemben keresi s találja meg az értékek mindennapokat szabályozó követelményeit, s évekkel később, Fülepre emlékezve Illyés tán épp ezért a cikkéért nevezhette Fülepet szokott szó-találó géniuszával „Az Eligazító”-nak. A *Nemzeti öncélúság* súlyos gondolatokat görgető hosszú mondatai megkerülhetetlenek és idézés nélkül is hatottak, mert létünk-nemlétünk értelmét és kritériumait fogalmazzák meg. Példátlan erővel mutatja meg benne Fülep az eszmé — minden eszme — szükségképpen elfajulását, ha nem hat rájuk az értelem permanens kritikája, ha nem konfrontáltak állandóan az értékelő szellem *permanens* kontrolljával. Mert minden dolgot csak önmagában, a saját mértéke szerint lehet megmérni, az eszme sohasem szentesítheti az eszközt. Aki lemond a kritikáról, aki lemond róla, hogy autochton erkölcsi és szellemi értékek szerint mérjen, az elveszti a tájékozódás lehetőségét, s óhatatlanul eltéved. „Az érték-elvről való lemondással logikailag együtt jár a megismerésről való lemondás, a szellemi-erkölcsi szférában, tettek és művek között értékelés nélkül nincs megismerés, s amint a nemzetinek nevezett kritérium az értékelés helyére lép, minden megismerés — így magának a nemzetinek megismerése is, megsemmisül; nincs, ami a tapasztalatot ismeretté, megértéssé feldolgozza, szellemi-erkölcsi hierarchiába rendszerezze, nincs, ami világítson és mérjen; helyén ösztön, érzés, indulat csapkod vaktában, vagy nyugszik magában, s

mert vak, azért közömbös is, és viszont; érzés értékelv nélkül nem is lehet más.”

Az értékelvtől elrugaskodott vak eszme persze — ez a legveszélyesebb — nem ismeri fel és nem ismeri el eltévelyedését. „A nemzet mindenek felett” hangos hirdetői Adyban s Bartókban nem vették észre a magyart, Szi-nyei Merse kezéből kiűtötték az ecsetet, a magyar nemzeti formanyelvet kereső Lechnerrel kávéházi asztalra rajzoltatták terveit, Izsó tehetségét felhasználatlanul hagyták, miközben teletűzdelték a fővárost a világon mindenütt egyforma historizáló épületekkel és szobrokkal, a képtárakat s a középületek szabad falait az akadémizmus nemzetközi sablonjaival. „A nemzeti jellegnek a kárhozatos nyugati mételetől való megvédése azt jelentette, hogy például Pilotyt vagy Bouguereau-t utánózni szabad, sőt kell, de az élő európai művészet módján a kor lelkét magyar és európai formanyelven kifejezni tilos. Az irány szerint a »nemzeti« egy szóval azt jelentette: giccs; ami nem giccs, az nemzetietlen; s akinek a giccs nem kell, az nemzetellenes, hazaáruló.” Maró gúnnyal vázolja Fülep ezt a világon mindenütt egyforma ál-nemzeti „stilust”, amiben legfeljebb annyi a nemzeti, *ahogyan* nemzetietlen. Hiszen „a nemzeti: művé átlényegült jellegzetesség; ahol hiányoznak a mű megértésének, önmagában értékelésének feltételei, ahol lemondanak a mű autonóm értékeléséről, ott hiányzanak nemzeti jellegzetessége megértésének és értékelésének feltételei is.” Egy egész konszenzusvilág alakul ki aztán ebből a meg nem értésből, az epigon elzárkózás mindenütt egyformán „nemzeti” normákat előíró közössége, melynek „minden tagja egy-egy határőr, aki éberrel vigyáz, hogy a dekadens idegen szellem meg ne mételezze az egészséges magyar lelkületet, s a miniszter ugyanazzal a nemzeti tudattal, a nemzeti aktus és önvédelem, a nemzeti hagyományok őrzésével parancsolja a cigánynak a sírva-vigadás álmagyar, szentimentális, limonádés nótáit, mint az ellenzéki lapszerkesztő a járási székhelyen.” Az értékek alól kivont s ezzel merőben külsőségessé tett „nemzeti” kritérium nem tudja megkülönböztetni az igazán nemzetit és az ál nemzetit, és a „nemzeti érzés” a maga csalhatatlanságában jelszavakkal pótolja a megértést. „A jelszó, az eszme majma, szakasztott úgy viselkedik, mint az eszme, vallásos, erkölcsi tudományos szint ölt, logikával dolgozik, fejlődik is, s a fejlődést felhasználja, előre lát, ösztön-szerű tervszerűséggel készíti rendszerét, s megformál egy egész világot, minden részében; igazában csak utólag derül ki róla, mily kitűnően operált, hogy becsapta híveit, milyen pusztaság marad utána, mennyi mulasztás, mennyi elvégzetlen, közben egymásra tornyosuló s már elvégezhetetlen feladat, milyen szellemi és erkölcsi hullamező, mekkora pusztulás...”

*

Akkor még — Fülep cikke 1935-ben jelent meg — sejteni sem lehetett, micsoda méretű lesz majd a nemzeti jelszavakkal földézett pusztítás, pusztulás. Sötéténlátással vádolták még hívei is. Szigorú szellemi-erkölcsi kritériumaival a nagy nyugtalanító szükségképpen magára maradt. Még ma is, száz évvel a születése és fél évszázaddal a *Nemzeti öncélúság* megjelenése után, szétnézve a világban, hány-szor s hány helyütt kell látnunk, hogy a jelszó, az eszme majma az értékek felrúgására vagy legalábbis csendes megkerülésére csábít. Nap mint nap azt kell tapasztalnunk, hogy nem önértékük, hanem jelszavak szerint ítéletnek meg gondolatok, alkotások, tettek, emberek. S még nyugtalanzkodni is inkább csak jelszók érdekében — és védelmében — nyugtalanzkodunk miatta. Fülep ellenben meg nem szűnt figyel-

meztetni rá, nem szűnt meg lázadni ellene soha. Gondolatrendszere, mint minden nagy gondolkozóé, nehezen áttekinthető és sok helyütt homályos; azonban itt, az értékek kérdésében kristálytisza és elemien egyszerű az állásfoglalása. Az értékek egyszerű evidenciák; olyanok mint „ne ölj”, „ne lopj”, „ne tedd mással azt, amit nem kívánsz magadnak”. Egyszerűségükben megmásíthatatlanok és lehetőségeikben végtelenül gazdagok, akár az általa anynyira szeretett és csodált, a tökéletesség legfőbb példajaként emlegetett népdalok. Ha egy tett, gondolat vagy alkotás nem tudja magát San Francesco és a népdalok mércéjén megmérni, lehet amúgy bármilyen látványos, fikarcnyit sem ér. Így tanította, növekvő szenvedéllyel, Fülep. Élete vége felé, a szocializmus milyenségén töprengve, egyetlen egyszerű mondatba foglalta össze értékelméletét: „Semmi se pótolhatja az emberek egymáshoz való viszonyának emberségességét. Ez a cél, hozzá képest minden más csak eszköz, ha akár-milyen fontos is.”

CSÚRÖS MIKLÓS

Fülep Lajos — Baksay Sándorról

A Kisfaludy Társaság 1917-ben három kötetben kiadta Baksay Sándor (1832—1915) *Összegyűjtött irodalmi dolgozatait*. Fülep Lajos az Ébresztő című református felekezeti lapban elismerő cikket írt a szerzőről és életművéről, s a harmincas években, az egykekérdésről szóló polémiák idején is emlékeztetett Baksay népszemléletére. Fodor András följegyzései szerint személyes beszélgetésekben sok évtizeddel később is gyakran emlegette, idézte, magyarázta, dicsérte. Az akkor kiadói lektor Kormos István előtt újrakiadását szorgalmazta. Az európai horizontú gondolkozó és művészettörténész eszerint egész életén végighúzódó szellemi vonzalmat táplált egy olyan 19. századi íróegyéniség iránt, akit ma ritkán emlegetünk, de ha mégis, többnyire a konzervatív és másodlagos irodalom képviselőjeként (az irodalomtörténeti kézikönyvben például ilyen főcím alatt: *A „népnemzeti” iskola elhalása a prózában*). Utóéletének nem jelentéktelen eseménye ugyan a *Szederindák* címen 1982-ben, a Református Zsinati Iroda kiadásában megjelent jubileumi kötet, de sajnos a kelleténél ez is szűkebb körben terjedt.

Már Mikszáthot érdekelte az író és a lelkész viszonya, „aránya” az életműben: „az íróba belevegyül valamennyi a papból, a papba valamennyi az íróból. (...) az olvasók dicsőítik az írókat azokért, amiket írt, de neheztelnek a püspökre, hogy nem engedik többet írni.” A lelkészi hivatásra több százados családi hagyomány és nem utolsósorban apai szigorral érvényesített várakozás predesztinálta. A szabadságharc idején nemzetőrnek akart állni, de fiatal korán kívül, mint önéletrajzában írja, apja legfőként azzal érvelt: „Biz’ az ő fiának ne lőjjék el a lábát, mert hogyan fog feljárni a katedrába?” Amikor elfogadta a szülői akaratot, a belénevelt engedelmségen kívül a kálvinista végzetthit is irányíthatta („a bölcs gondviselés a katedrát jelölte ki nekem végcélul” stb.). Pályája, amelyet Kéky Lajos monográfiája követ végig legalaposabban, a dunántúli, majd alföldi tanítóskodás és tanárkodás után Kunszentmiklóson folytatódik; lelkipásztor lesz, később kinevezik